

Jarosław Kozak

Józef (Innocenty Maria) Bocheński. W poszukiwaniu racjonalnego ładu świata*

(W trzecią rocznicę śmierci)

Józef Franciszek Emanuel Bocheński urodził się 30 sierpnia 1902 roku w Cuszowie niedaleko Krakowa w starej rodzinie szlacheckiej. Jego ojciec, Adolf Józef Bocheński był właścicielem ziemskim, doktorem ekonomii Uniwersytetu w Getyndze, matka zaś, Maria Małgorzata, z domu Dunin-Borkowska, zajmowała się domem, lecz była pisarką. J. Bocheński uczęszczał do gimnazjum we Lwowie i tam też złożył egzaminy dojrzałości. Jego nauczycielem matematyki był wówczas Zygmunt Zawirski, jeden z późniejszych czołowych przedstawicieli filozoficznej szkoły lwowsko-warszawskiej. To właśnie on rozbudził w gimnazjaliście szczególne zamięłowanie do nauk ścisłych, przede wszystkim matematyki i fizyki, tak iż początkowo chciał Bocheński poświęcić się studiom politechnicznym... Lecz był Polakiem. Był rok 1920, wojna polsko-bolszewicka. Zaraz po maturze Bocheński zgłasza się jako ochotnik do wojska i bierze udział w kampanii 1920 roku (od Zamościa po Korosteń).

Po opuszczeniu wojska Bocheński immatrykułuje się i w grudniu rozpoczyna studia na Wydziale Prawa Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. Niepewny trafności wyboru kierunku studiów przenosi się dwa lata później do Poznania i rozpoczyna kształcenie na Wydziale Ekonomii Politycznej tamtejszego uniwersytetu. Prowadzi bujne życie studenta. Jest członkiem, a także prezesem Bratniej Pomocy. Mówi w tym czasie, że jest niewierzący. Do jego ulubionych lektur należą pisma I. Kanta, a *Krytykę praktycznego rozumu* nosi zwykle przy sobie. Żywo

* Za okazaną mi życzliwość przy pisaniu niniejszego artykułu dziękuję o. prof. G. Th. Bedouelle'owi OP, przeorowi klasztoru Albertinum we Fryburgu Szwajcarskim, który umożliwił mi pracę w archiwum o. Józefa Bocheńskiego po jego śmierci. Dziękuję p. prof. J. Wołęnskiemu (Kraków) oraz o. dr S. M. Norkowskiemu OP (Kraków) za uwagi do niniejszego artykułu.

interesuje się sytuacją polityczną i społeczną w ówczesnej Polsce i Europie. Bolesnie odczuwa wszystkie trudności i niepowodzenia w odbudowie niepodległej Rzeczypospolitej. Pragnie tak jak w dwudziestym roku służyć krajowi i ... — rzecz zaskakująca — dochodzi do przekonania, że Kościół katolicki jest jedyną instytucją społeczną będącą w stanie uchronić społeczeństwo przed chaosem, zniszczeniem i kulturą samozagładą. Co zatem robi? W czerwcu 1926 roku zgłasza się do Arcybiskupiego Seminarium Duchownego w Poznaniu. Wyznaje szczerze swoje motywy i będąc niewierzącym zostaje — za poleceniem o. Jacka Woronieckiego — przyjęty. W seminarium Bocheński spotyka — jak później mówi — wielu wspaniałych ludzi, m. in. ks. Kazimierza Kowalskiego (przyszłego biskupa pelplińskiego) i ks. Aleksandra Żychlińskiego, pod których wpływem zaczyna interesować się filozofią św. Tomasza z Akwinu. Jest nią zachwycony. Z wcześniejszego kantysty staje się tomistą. Z czasem następuje jego pełne nawrócenie religijne i oddanie Bogu. Jest zdecydowany wyciągnąć radykalne konsekwencje ze swojego nawrócenia. Pragnie zostać zakonnikiem. Już w październiku 1927 roku Bocheński rozpoczyna nowicjat u ojców dominikanów w Krakowie (wśród jego kolegów jest m. in. sługa Boży, o. Michał Czartoryski oraz ostatni żyjący dzisiaj z tamtego pokolenia nowicjuszy, o. prof. Feliks Bednarski). W rok później, 4 października, składa śluby zakonne przyjmując imiona Innocenty Maria¹. W latach 1928—1931 Bocheński studiuje filozofię na uniwersytecie we Fryburgu Szwajcarskim i kończy studia uzyskaniem tytułu doktora na podstawie rozprawy *Die Lehre vom Ding an sich bei Moritz von Straszewski (1848—1921). Darstellung und Kritik. Ein Beitrag zum Problem des Transzendenten*. Wśród jego nauczycieli są m. in. Gallus Manser — jeden z najwybitniejszych znawców filozofii św. Tomasza i Santiago Ramirez — czołowy teolog moralny.

Po doktoracie z filozofii Bocheński udaje się na studia teologiczne do Rzymu, gdzie w Angelicum jest słuchaczem wykładów m. in. Jacka Woronieckiego i R. Garrigou-Lagrange'a. 26 czerwca 1932 roku otrzymuje święcenia kapłańskie w Archibazylice św. Jana na Lateranie. W marcu 1934 roku przedkłada rozprawę *De cognitione existentiae Dei per viam causalitatis relate ad fidem catholicam*,

¹ Rozpowszechnione jest nieporozumienie dotyczące imion o. Bocheńskiego, po części zawinione przez niego samego. Bocheński używał kilku imion m. in. „Józef”, „Józef M.”, „Innocenty Maria”. Najbardziej irytowało go jednak, gdy nazywany był „Józefem Marią”. Jak twierdził, nigdy sam się tak nie podpisywał, a owa „Maria” w tym połączeniu była wymysłem dziennikarzy. Spytany skąd pochodzi i co oznacza „M.” w „Józef M.” Bocheński odpowiadał, że gdy przebywał w Ameryce używano tam dwóch imion lub jednego z inicjałem, tak iż również on dołączył do imienia inicjał, przy czym „M.” nie było skrótem od imienia „Maria”, lecz od „Mojżesza”, który wyprowadził lud wybrany z niewoli... irracjonalności (sic!). Ostatnio pisał swoje imiona tak jak w tytule niniejszego artykułu i tę formę uważał za poprawną. Poprawność tę potwierdzają dokumenty osobiste Bocheńskiego. Bocheński publikował także pod pseudonimami m. in. *Emil Majerski*, *Bogusław Prawdota*, *Józef Ursyn*, *Józef Miche*, *Giuseppe Miche*, *P. Banks*, a także *K. Fred* — informację o tym ostatnim podał mi ks. Korneliusz Policki (Zurych), za co składam mu gorące podziękowanie.

na podstawie której uzyskuje doktorat z teologii. Zostaje mianowany wykładowcą logiki w Angelicum rozpoczynając wykłady w roku akademickim 1934/1935². 14 marca 1938 roku habilituje się na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Jagiellońskiego na podstawie rozprawy *Z historii logiki zdań modalnych* otrzymując tytuł docenta filozofii chrześcijańskiej UJ (obok ks. Konstantego Michalskiego, czołowego polskiego mediewisty, recenzentem pracy Bocheńskiego jest także Zygmunt Zawirski).

Mimo iż na stałe przebywa w Rzymie, Bocheński pozostaje w łączności z polskimi środowiskami naukowymi i kościelnymi. W roku 1934 wraz z ks. Aleksandrem Żychlińskim, ks. Władysławem Kornilowiczem, ks. Konstantym Michalskim, ks. Kazimierzem Kowalskim, ks. Janem Stepą i Ludwikiem Górskim bierze udział w pracach komitetu założycielskiego Słowiańskiego Towarzystwa Tomistycznego z planowaną siedzibą we Lwowie. Wspólnie z Janem F. Drewnowskim, ks. Janem Salamuchą i Bolesławem Sobocińskim tworzy w roku 1936 tzw. „Koło Krakowskie”, którego celem jest odnowienie teologii poprzez zastosowanie w niej narzędzi logiki matematycznej³. Razem z o. Andrzejem Gmurowskim zakłada i redaguje „Polski Przegląd Tomistyczny”, pierwsze czasopismo tomistyczne w kraju. Lata profesury w Angelicum to okres bardzo wyťažonej pracy intelektualnej Bocheńskiego. Obok tomizmu pasjonuje go także logika. Rozpoczyna intensywne studia nad jej historią stając się z czasem nieformalnym uczniem Jana Łukasiewicza (późniejsza *Formale Logik* Bocheńskiego będzie ukoronowaniem tego stylu uprawiania historii logiki, który zapoczątkował Łukasiewicz). Nawiązuje liczne kontakty z filozofami i logikami polskimi i zagranicznymi (m. in. z Alfredem Tarskim, Romanem Ingardenem, Stanisławem Leśniewskim, Kazimierzem Ajdukiewiczem, Tadeuszem Kotarbińskim, Pawłem Siwkiem, Rudolfem Carnapem, Karlem Mengerem, Marie-Dominique Chenu, Martinem Grabmannem, Otto Neurathem, Karlem Hempel, by wymienić najważniejszych). Przez długi okres jest także odpowiedzialny za budowę klasztoru ojców dominikanów na Służewie w Warszawie.

Lata II wojny światowej to okres pozanaukowej działalności Bocheńskiego. W 1939 roku jako kapelan 81 Pułku Piechoty bierze udział w wojnie polsko-niemieckiej i przechodzi kampanię wrześniową aż do bitwy pod Kockiem. Następnie przedziera się przez granicę, by dotrzeć do Rzymu, gdzie na krótko podejmuje wykłady. W grudniu organizuje z ks. Walerianem Meysztowiczem Komitet Pomocy Profesorom Uniwersytetu Jagiellońskiego więzionym w Sachsenhausen. Po opuszczeniu Włoch jest oficerem oświatowym w Armii Polskiej w Anglii i Szkocji, kapłanem wojsk polskich, a od lutego 1944 pracuje jako kapłan do zleceń przy ks. bpie polowym Józefie Gawlinie. Jednocześnie prowadzi wykłady (m. in. z logiki i historii filozofii) na Uniwersytecie i Wyższej Szkole Wojennej w Edyn-

² Jak wynika z listów Bocheńskiego oraz jego dzienników, ówczesny rektor Angelicum już w roku 1934 proponował Bocheńskiemu objęcie katedry we Fryburgu szwajcarskim.

³ Por. J. Bocheński (1989), J. Bocheński, J. Parys (1988), nadto R. Puciato (1993) i Z. Wolak (1993).

burgu. Bierze udział w walkach na froncie włoskim, m. in. pod Monte Cassino (1944). Później wraca do Rzymu, gdzie pełni funkcję kapelana Komendy Placu i kierownika wydawnictw religijnych II Korpusu. Bocheński jest m. in. redaktorem „Nauki Chrystusowej”, pisma „W imię Boże” a także „Biuletynu Wewnętrznego Biskupa Polowego Wojsk Polskich”. Wydaje nadto „Bolletino Religioso Polacco” oraz „Polish Chaplains News”. W latach 1940—1945 Bocheński ogłasza w polskiej prasie żołnierskiej około 150 artykułów oraz przygotowuje dziesięć broszur o treści religijno-ascetycznej i społeczno-politycznej publikując łącznie około 750 stron druku.

W roku 1945 Bocheński przyjeżdża do Fryburga Szwajcarskiego i jesienią rozpoczyna wykłady na tamtejszym uniwersytecie jako profesor nadzwyczajny. W roku 1948 zostaje mianowany profesorem zwyczajnym filozofii na Uniwersytecie Fryburskim i otrzymuje Katedrę Historii Filozofii Nowożytnej i Współczesnej. Odtąd kieruje nią aż do roku 1972, gdy przechodzi na emeryturę. Działalność Bocheńskiego w tym okresie jest niezwykle wielostronna: dydaktyczna, organizatorska, polityczno-społeczna, duszpasterska, publicystyczna, przede wszystkim jednak naukowo-badawcza. Trudno nie być pod wrażeniem ogromnej intensywności i zaangażowania Bocheńskiego w tych tak różnych obszarach jego aktywności.

Ojciec J. Bocheński jest przez kilkadziesiąt lat czynny jako profesor Uniwersytetu Fryburskiego oraz wykładowca kilkunastu uczelni europejskich, północno- i południowoamerykańskich. Jest *visiting professor* w University of Notre Dame (1955/1956), University of California w Los Angeles (1958/1959), University of Kansas (1960/1961), University of Pittsburgh (1968), Boston College (1970), University of Alberta w Edmonton (1971), Catholic University of America w Waszyngtonie (1972/1973), New York University (1974) i *Guestprofessor* Uniwersytetu w Salzburgu (1976), jest *visiting professor* University of Medellin w Kolumbii (1976) a w roku 1977 wyklada na uniwersytecie w Buenos Aires. Prowadzi również wykłady na University of South Africa. Jest dyrektorem (1961/1962) i wykładowcą rządowego Ost-Kolleg w Kolonii. W ciągu pięćdziesięciu lat aktywności naukowej Bocheński bierze udział w licznych sympozjach i kongresach naukowych, wygłasza szereg odczytów i przemówień okolicznościowych. W latach 1950—52 pełni funkcję dziekana Wydziału Filozoficznego; w latach 1964—66 piastuje godność rektora, a przez następne dwa lata prorektora Uniwersytetu we Fryburgu. Ojciec Bocheński był urodzonym dydaktykiem⁴. W czasie całej kariery uniwersyteckiej wychował wiele pokoleń filozofów i pod jego kierunkiem promowało się łącznie czterdziestu doktorów (pięciu w Angelicum oraz 35 we Fryburgu). Wielu z jego uczniów czynnie uprawia filozofię, a znakomita ich większość zajmuje dzisiaj katedry uniwersyteckie i piastuje wysokie stanowiska akademickie (m. in. Anna-Teresa Tymieniecka, Guido Küng — następca Bocheńskiego na Katedrze Historii Filozofii Nowożytnej i Współczesnej na uniwersytecie we Fry-

⁴ O ojcu J. Bocheńskim jako nauczycielu pisze N. Lobkowicz (1984).

burgu, Nikolaus Lobkowicz, Hans Burkhardt, Karl Graf Ballestrem, Ignazio Angelelli, Friedrich Rapp, James O'Rourke, Thomas J. Blakeley, William B. Hund, W. P. Haas, Arno Anzenbacher, Peter Kirschenmann, J. W. Stakelum, Peter Rutz).

Ojciec J. Bocheński prowadzi przez dziesięciolecia intensywną działalność w dziedzinie badania i krytyki ideologii komunistycznej. W latach 1950—1975 jest uważany, obok Gustava Wettera, za najważniejszego badacza i krytyka ideologii komunistycznej. Do jego dorobku należy:

- 1) założenie i kierownictwo w latach 1958—1972 Instytutu Europy Wschodniej Uniwersytetu Fryburskiego, jedyne wówczas na Zachodzie ośrodka badania i krytyki ideologii komunistycznej;
- 2) inicjatywa w założeniu i kierownictwo rządowego Ost-Kolleg w Kolonii;
- 3) redakcja i wydanie obszernego *Handbuch des Weltkommunismus* w roku 1958;
- 4) ogłoszenie około siedemdziesięciu prac monograficznych o marksizmie-leninizmie⁵;
- 5) prowadzenie wykładów i seminariów o marksizmie-leninizmie na Uniwersytecie Fryburskim, kilku uniwersytetach amerykańskich, w NATO Defense College, a także seminariów o ideologii komunistycznej dla polityków i przemysłowców w Szwajcarii, Niemczech i Austrii;
- 6) ekspertyza naukowa dotycząca działalności partii komunistycznej w kilku procesach, m. in. w procesie przed trybunałem konstytucyjnym w Karlsruhe w 1957 roku zakończonym delegacją KPD w Niemczech;
- 7) założenie i wieloletnia redakcja kwartalnika naukowego „Studies in Soviet Thought” oraz serii książek naukowych *Sovietica*.

Warto tu przypomnieć dwa źródła zainteresowań sowietologicznych Bocheńskiego. Pierwszym z nich było przekonanie, że pozostając za granicą może służyć ojczyźnie w walce z komunizmem. Drugim zaś był pogląd, że kierując katedrą historii filozofii nie można tego robić uczciwie nie prowadząc badań nad filozofią marksistowską, która obok tradycyjnej filozofii europejskiej i amerykańskiej filozofii analitycznej była trzecią wielką filozofią współczesności. Przeprowadzając dogłębne studium marksizmu-leninizmu staje się Bocheński fundatorem „sowie-tologii” jako nowej dyscypliny filozoficznej⁶.

Jako ksiądz i zakonnik, J. Bocheński z ogromnym poświęceniem brał udział w duszpasterstwie szwajcarskiej Polonii. Zaraz po wojnie poświęca się pracy duszpasterskiej wśród żołnierzy z II Dywizji Strzelców Pieszych internowanych w Szwaj-

⁵ Obok licznych artykułów, Bocheński opublikował kilka ważnych książek na temat marksizmu-leninizmu, do których należą: *Der sowjetrussische dialektische Materialismus* (1950) — przez wiele lat standardowe dzieło o marksizmie, *Die dogmatischen Grundlagen der sowjetischen Philosophie* (1959), *Marxismus-Leninismus* (1973). Był też Bocheński współautorem pierwszej bibliografii filozofii sowieckiej: *Bibliographie der sowjetischen Philosophie* ukazującej się od roku 1959.

⁶ Por. T. J. Blakeley (1988). O Bocheńskim jako sowietologu pisze także G. L. Kline (199*) [w przygotowaniu].

carii. W roku 1950 zorganizowany zostaje z jego inicjatywy pierwszy Polski Zjazd Katolicki, po którym ks. abp Józef Gawlina zakłada Polską Misję Katolicką w Szwajcarii. Bocheński kieruje przez wiele lat Arcybiskupim Ośrodkiem Dokumentacji dla Spraw Kościoła w Polsce (ADOK), założonym przez ks. abpa J. Gawlinę w roku 1953. Był również opiekunem fryburskiego koła „Veritas”⁷. Dzięki staraniom o. Bocheńskiego, ściśle współpracującego z ówczesnym prymasem Polski, ks. kard. Stefanem Wyszyńskim, Fryburg staje się w najcięższych komunistycznych czasach miejscem teologicznych studiów uniwersyteckich dla wielu księży z Polski. Bocheński od początku swojego pobytu w Szwajcarii jest zaangażowany również w życie tutejszej Polonii, a z czasem staje się jedną z najznakomitszych jej postaci: w latach powojennych bierze znaczący udział w pracach Komitetu Opieki nad Studentami Polskimi w Szwajcarii, angażuje się w działalność Muzeum Polskiego w Rapperswilu, jest m. in. współzałożycielem fundacji kulturalnej „Libertas”, w latach osiemdziesiątych jest członkiem komitetów wspierających działalność „Solidarności”, w roku 1982 na prośbę radcy federalnego, Kurta Furglera, późniejszego prezydenta Szwajcarii, bierze udział jako negocjator w „rokowaniach berneńskich”, podczas zamachu na ambasadę polską w Bernie.

Przez całe swoje życie Bocheński prowadził żywą działalność publicystyczną: przed wojną jako współpracownik kilku krajowych czasopism („Polityka”, „Szkoła Chrystusowa”, „Bunt Młodych”), a następnie w Biurze Prasowym Biskupa Wojsk Polskich. W latach 1952—1957 był stałym redaktorem Radia „Wolna Europa” i współpracownikiem Jana Nowaka-Jeziorańskiego, zaś w latach 1955—1958 pracował w Radiu „Głos Ameryki” prowadząc w nich cotygodniowe audycje w języku polskim. Niejednokrotnie wygłaszał wykłady i przemówienia radiowe i telewizyjne (cykl wykładów o filozofii, przygotowanych na zaproszenie Radia Bawarskiego w Monachium w roku 1958, Bocheński opublikuje później w postaci książkowej jako *Wege zum philosophischen Denken*; pozycja ta, wydana w bardzo dużych nakładach w kilkunastu językach stanie się wkrótce jednym z najlepszych opracowań popularno-naukowych na temat filozofii). Bocheński był także częstym gościem na łamach polskiej prasy emigracyjnej. Publikował m. in. w „Duszpasterzu Polskim Zagranicą”, w londyńskim „Życiu” (ogłaszając tam w latach pięćdziesiątych cykl artykułów *Sed contra*) oraz w paryskiej „Kulturze”. Bocheński był także współpracownikiem czasopism szwajcarskich („Orientierung”, „La Liberté” i in.). W czasie swojego długiego życia dał ogromną ilość wywiadów prasowych, radiowych i telewizyjnych, m. in. w Szwajcarii, Niemczech, Austrii, Stanach Zjednoczonych, Ameryce Łacińskiej, a w ostatnich latach także w Polsce. Do jego najważniejszych publikacji filozoficzno-publicystycznych należy przede wszystkim *100 zabobonów oraz Podręcznik mądrości tego świata*.

⁷ Warto tu przypomnieć, że potępienie pism Bolesława Piaseckiego przez Święte Oficjum w latach pięćdziesiątych było możliwe dzięki ścisłej współpracy ks. abpa Gawliny właśnie z Bocheńskim i kierowanym przez niego kołem „Veritas”.

Ojciec J. Bocheński był jednak przede wszystkim najwyższej klasy naukowcem: filozofem i historykiem filozofii, logikiem i historykiem logiki. Był uczonym kilku kręgów językowych (francuskiego, angielskiego, niemieckiego, włoskiego, łacińskiego i polskiego). Jego spuścizna naukowa obejmuje około 60 książek (z których część przełożono na kilkanaście języków) i kilkaset artykułów, a jego archiwa zawierają nadto kilkadziesiąt tysięcy stron prac i skryptów z wykładów nie ogłoszonych drukiem. Błędem byłoby jednak doszukiwać się w jego pracach jakiegoś wielkiego systemu czy też w twórczości naukowej Bocheńskiego dopatrywać się jednolitości, jaką spotykamy u wielu innych filozofów. Bocheński dzielił swoją działalność badawczą na cztery okresy, w których przeważały cztery różne zainteresowania:

- 1) neotomistyczny (1934—45),
- 2) historyczno-logiczny (1945—55),
- 3) sowietologiczny (1955—70),
- 4) systematyczno-analityczny (1970—1995)⁸.

Główne osiągnięcia Bocheńskiego w wymienionych okresach to: w pierwszym — założenie „Koła Krakowskiego” oraz założenie i wydanie pierwszych zeszytów „Polskiego Przeglądu Tomistycznego”⁹, w drugim — *Formale Logik* — dzieło życia Bocheńskiego, w trzecim — *Handbuch des Weltkommunismus*, podręcznik ujmujący całość problematyki, powstały przy współpracy kilkunastu uczonych, w czwartym zaś — *Logic of Religion*, będąca udaną próbą budowy filozofii religii przy pomocy logiki formalnej oraz *Was ist Autorität?* ze świetną analizą autorytetu¹⁰.

Jakie było Bocheńskiego rozumienie filozofii?¹¹ Uważał, że filozofia jest nauką i że jedyną naukową filozofią jest filozofia analityczna. Zadaniem filozofii nie jest budowanie ogólnych syntez. Filozofia jest istotnie różna od światopoglądu i ideologii. Nie jest zadaniem filozofii ani udzielanie odpowiedzi na pytania egzysten-

⁸ Periodyzacja ta nie ma oczywiście ostrych granic. W roku 1948 Bocheński pisał o sobie w jednym z listów, że jest „neotomistą i to w najgorszym znaczeniu”, tzn. neotomistą „skrajnym i reakcyjnym”. Zbigniew Jordan, jeden z najbliższych współpracowników o. Bocheńskiego w latach pięćdziesiątych, w jednym z referatów wygłoszonym w roku 1957 sytuje pozycję filozoficzną Bocheńskiego w ramach neotomizmu. Przypuszczać można, że jeszcze pod koniec lat pięćdziesiątych Bocheński przyznawał się do tomizmu.

⁹ Zastrzec tu należy, że część prac powstałych w tym okresie, mianowicie kilka studiów o filozofii św. Tomasza oraz kilkanaście przekładów i parafraz z jego *Sumy Teologicznej*, nadal pozostaje w rękopisie.

¹⁰ Dostępnych jest kilka pełniejszych omówień twórczości Bocheńskiego, z których najważniejsze są prace D. Gablera (1987) oraz E. Morschera i O. Neumaiera (1988). Większość opracowań pomija wczesny, „tomistyczny” okres twórczości Bocheńskiego. Wyjątkiem jest tu Cz. Głombik (1996) i (199*) [w przygotowaniu]. Por. także monografię o Bocheńskim: J. Kozak *et al.*, eds (199*) [w przygotowaniu].

¹¹ O Bocheńskiego pojęciu filozofii por. K. G. Ballestrem (199*) [w przygotowaniu] oraz E. Morscher, O. Neumaier (1990), s. 18-21.

cialne, ani tworzenie systemu przykazań moralnych. Bocheński przyznawał się do filozofii analitycznej w jej „twardej” logiczno-matematycznej postaci (sam o sobie zwykł mawiać: „Jestem bardzo twardym «twardym analitykiem»”¹²). Swoją pozycję w niej charakteryzował przez racjonalizm, tzn. przekonanie, że świat nie jest chaosem, lecz posiada logiczną strukturę; odrzucenie relatywizmu i sceptycyzmu oraz teoriopoznawcze zaufanie do ludzkiego rozumu z jednoczesnym zastrzeżeniem, że większa część wiedzy, którą posiadamy, jest niepewna, pewność zaś osiągamy bardzo rzadko. Bocheński uważał siebie za platonika i był przekonany, że oprócz świata realnego istnieją także przedmioty idealne, które interpretował tak jak Arystoteles i św. Tomasz z Akwinu jako *entia rationis cum fundamento in re* — odrzucał zatem pozytywizm negujący istnienie świata przedmiotów idealnych. Był również naturalistą w tym sensie, że odrzucał humanizm przyznający człowiekowi centralną pozycję we wszechświecie i uznający istotną różnicę między człowiekiem a zwierzętami. Nie negował natomiast humanizmu religijnego (*Przeciw humanizmowi*, 1985). Wiele z poglądów Bocheńskiego składa się na jego postawę typowo arystotelesowską. W przeciwieństwie do Kanta odrzucał Bocheński istnienie jakiegokolwiek *a priori* niezależnego od ludzkiego doświadczenia. Za Arystotelesem uważał ontologię za ogólną teorię przedmiotu, której najogólniejszą formę stanowi logika formalna. W ontologii uznawał prymat świata realnego przed idealnym oraz prymat konkreту przed ogółem. W takiej ontologii świat składał się będzie z szeregu substancji posiadających określone właściwości i cechy oraz pozostających wobec siebie w różnorodnych relacjach. Bocheński nigdy nie negował możliwości metafizyki. Uważał ją jedynie za jedną z najbardziej złożonych i trudnych dyscyplin. W *Posłowie* do polskiego przekładu *Wege zum philosophischen Denken*, jednego ze swoich bestsellerów filozoficznych, Bocheński pisał: „Jestem dzisiaj zdania, że tzw. syntetyczna filozofia się przeżyła, że jesteśmy zmuszeni filozofować «analitycznie», to jest zaniechać próby kształtowania ogólnego obrazu rzeczywistości i ograniczyć się do rozbioru szczegółów. Sądzę mianowicie, że dla nas, u końca XX wieku, trzy rzeczy są jaśniejsze niż dawniej: wymogi logiki formalnej, granice racjonalności i rozmiar wiedzy. *Summy* nikt z nas już nie napisze. To oczywiście nie znaczy, by metafizyka była niemożliwa — ale zdajemy sobie dziś lepiej sprawę ze słuszności uwagi św. Tomasa: że tylko nieliczni, po długim czasie i nie bez licznych błędów osiągają w niej wyniki — i to wyniki bez wielkiej wartości dla poglądu na świat”¹³. Od dłuższego czasu było to Bocheńskiego filozoficzne *credo* — nie budowanie systemów, ale analiza zagadnień szczegółowych. Bez wątpienia tylko dzięki wierności tej podstawowej zasadzie, mógł Bocheński w swoich badaniach dojść do tak świetnych wyników, z których najważniejsze to rozważania nad zagadnieniem powszechników (*The Problem of Universals*, 1956), prace o filozofii przedsiębiorstwa

¹² J. Bocheński (1975), s. 25.

¹³ J. Bocheński (1986), s. 79.

przemysłowego (*Zur Philosophie der industriellen Unternehmung*, 1985), namysł nad zagadnieniem autorytetu (*Was ist Autorität?*, 1974) i analiza pojęcia odpowiedzialności, a także studia na temat wolnego społeczeństwa i pojęcia demokracji (*The Concept of the Free Society*, 1986) oraz krytyka kontekstualizmu. Nieobce były zainteresowaniom Bocheńskiego także pewne zagadnienia z metodologii medycyny czy etyki doświadczeń na zwierzętach (*Zur Ethik der Tierversuche*, 1986). Szczegółne zaś miejsce w dorobku Bocheńskiego zajmują analizy zagadnień z zakresu filozofii religii z centralną dla nich *Logic of Religion* (1965). Prowadzą one Bocheńskiego ostatecznie do postawienia w pisanej pod koniec życia pracy *Was ich glaube* hipotezy odróżniającej w religii wiarę podstawową (*Kern-glaube* lub *basic religion*) od systemu religijnego (*Heilige Geschichten* lub *religious system*)¹⁴.

Mimo iż Bocheński przez prawie trzydzieści lat piastował stanowisko profesora na katedrze historii filozofii, nie lubił, jak sam często wyznawał, tej dziedziny wiedzy. Uważał nawet, że prowadząc badania historyczno-filozoficzne, wbrew jego prawdziwym zainteresowaniom systematyczno-filozoficznym i logicznym, a także przeciwko własnej naturze, zarnował niepotrzebnie wiele energii twórczej. Że nie lubił tej dyscypliny, to pewnik. W archiwach Bocheńskiego zachowało się kilkadziesiąt skryptów do wykładów z historii filozofii, w tym także wykładów monograficznych, ale żaden z nich, z wyjątkiem jednego, który ogłosił jako *Europäische Philosophie der Gegenwart* w roku 1947, nie został ostatecznie opracowany i nie stał się podstawą zwartej publikacji¹⁵. Mimo iż w jego długiej bibliografii zaskakuje brak studiów monograficznych o filozofach przeszłości, miał jednak Bocheński ściśle wyrobiony pogląd na historię filozofii i jej rozwój. Był przekonany, że filozofię XX stulecia cechuje pewna swoistość. Filozofia ta zrywa radykalnie z filozofią nowożytną (XVI—XIX wieku), co porównywalne jest tylko z przełomem, który nastąpił między Odrodzeniem a scholastyką. Wiek XX to powrót zainteresowań ontologicznych i odwrót od psychologizmu, a także intensywny rozwój filozofii języka. Istotne jest również powstanie w tym okresie filozofii analitycznej, która posiada charakter naukowy i która stosuje te same kryteria racjonalności, co inne nauki. Drugim odkryciem historyczno-filozoficznym Bocheńskiego jest twierdzenie o nieprostoliniowym rozwoju filozofii, którego przykładem mogą być dzieje logiki zupełnie zapomnianej np. w okresie nowożytności, a zna-

¹⁴ Streszczenie głównych myśli z *Was ich glaube* ogłosił Bocheński w artykule *Religious Hypothesis Revisited* (1994), a także w jednym z programów telewizyjnych; por. J. Kozak (maszynopis 1995) i N. Lobkowicz (199*) [w przygotowaniu]. O powodach, dla których Bocheński swoją pracę stanowiącą jego religijny testament polecił ogłosić po śmierci, pisze J. Kozak (maszynopis 1996).

¹⁵ W roku 1993 ogłosił Bocheński *Zarys historii filozofii*. Nie chodzi tu jednak o wykład dla studentów filozofii, lecz odnaleziony w jego archiwum skrypt opracowany na podstawie wykładów, jakie prowadził Bocheński na kursach dla nauczycieli w latach 1942/43 w Wielkiej Brytanii.

komiecie rozwiniętej w czasach współczesnych oraz filozofii miłości pielęgnowanej przez myślicieli antycznych i po części średniowiecznych, a mylnie pojmowanej np. przez Spinozę. Nieprostoliniijny rozwój filozofii daje się wykazać również na przykładzie intensywności zainteresowań ontologicznych w minionych wiekach¹⁶.

Jako logik był Bocheński właściwie samoukiem. Gruntowne wykształcenie logiczne zdobył podczas lektur *Principia Mathematica* Whiteheada i Russella. Istotne były dla niego związki z J. Łukasiewiczem, pod którego wpływem Bocheński zainteresował się historią logiki¹⁷. Zainteresowanie to już przed wojną zaowocowało kilkoma publikacjami: historią logiki modalnej, edycjami i komentarzami pism logicznych filozofów antycznych (*Elementa logicae Graecae*, 1937; *La logique de Théophraste*, 1947) i średniowiecznych (św. Tomasza z Akwinu — *Sancti Thomae Aquinatis de modalibus opusculum et doctrina* z roku 1940 i Piotra Hiszpana — *Petri Hispani summulae logicae*, 1947). Po wojnie Bocheński kontynuuje i pogłębia swoje studia historyczno-logiczne oraz ogłasza nowe prace, m. in. książkę *Ancient Formal Logic* w roku 1951 i artykuł *On the Categorical Syllogism* (1948), w którym rozwija Łukasiewiczowskie ujęcie sylogistyki Arystotelesa. W roku 1956 ukazuje się powszechnie znana *Formale Logik*, w której Bocheński próbuje ukazać główne ośrodki, ogólny rozwój logiki i jego prawidłowości. Według Bocheńskiego „Mamy dwa ośrodki geograficzne logiki, śródziemnomorski i indyjski. W obu tych ośrodkach mamy ten sam rytm [...] tę samą prawidłowość, mianowicie logika rozwija się z dialektyki powoli, przez długi czas, osiąga bardzo wysoki stopień abstrakcji, krótko trwa na tym stopniu i potem następuje upadek. Tak zdarzyło się dwa razy w Europie. W Europie mamy zatem trzy cykle: starożytny, średniowieczny i matematyczny, gdy logika jest żywa. Dwa razy w Indiach. Tak, w historii logiki jest pewna prawidłowość. Ja bym to sformułował następująco: logika nie rozwija się prostolinijnie, lecz falowo. Po okresach wielkiej świetności przychodzą okresy upadku, w czasie których ludzkość zapomina prawie wszystko, czego się dorobiła”¹⁸. *Formale Logik* Bocheńskiego jest pierwszą całościową i przypuszczalnie paradygmatyczną historią logiki uwzględniającą także logikę hinduską, napisaną ze stanowiska współczesnej logiki matematycznej. Wybitny polski filozof, Tadeusz Kotarbiński mawiał o niej, że jest dziełem „monumentalnym”. Paul Lorenzen, jeden z czołowych logików niemieckich, uznawał ją za najważniejsze wydarzenie w dziejach badań historycznych

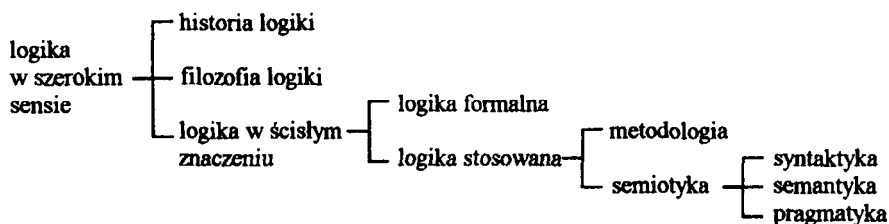
¹⁶ Na temat Bocheńskiego poglądów na historię filozofii por. jego artykuł *O nawrocie w filozofii* z roku 1988.

¹⁷ Wydaje się, że zamiłowanie do badań nad filozofią i logiką średniowieczną zawdzięcza Bocheński w dużym stopniu również Martinowi Grabmannowi, jednemu z najwybitniejszych mediewistów pierwszej połowy XX wieku, z którym pozostawał w dość ścisłym kontakcie w czasie profesury w Angelicum. Por. na ten temat Cz. Głombik (1986) oraz cytowany w tym artykule list Bocheńskiego do Głombika z 19.11.1981, w którym Bocheński wyznaje: „Mogę bez wahania powiedzieć, że Grabmannowi obok Jana Łukasiewicza najwięcej zawdzięczam, jeśli chodzi o historię logiki średniowiecznej” (s. 159).

¹⁸ J. Bocheński, J. Kozak (maszynopis 1994), s. 52.

nad logiką od stu lat. Ignazio Angelelli, jeden z najwybitniejszych współczesnych badaczy historii logiki uznaje ją za *epoch-making*¹⁹.

Studia z historii logiki prowadzą Bocheńskiego do przekonania, że badania nad dziejami tej dyscypliny zakładają wcześniejszą znajomość teorii logicznych²⁰. Logiką zajmuje się zatem również systematycznie publikując liczne prace, m. in. w roku 1949 podręcznik logiki formalnej *Précis de la logique mathématique*. Jest także redaktorem działu logicznego pisma „Methodos” oraz współzałożycielem „Society for Symbolic Logic”. Czym jest dla Bocheńskiego logika i jakie są jej działy? Całość zagadnień logicznych dzieli się według niego na historię logiki, filozofię logiki i logikę w ścisłym znaczeniu. Ta ostatnia obejmuje logikę formalną oraz logikę stosowaną. Logika stosowana obejmuje znowu dwa działy: semiotykę logiczną (syntaktykę, semantykę i pragmatykę) oraz metodologię ogólną. Poniższy schemat niech unaoczní podział logiki:

¹⁹ O wkładzie Bocheńskiego do historii logiki piszą H. Burkhardt (1988), H. Burkhardt (199*) [w przygotowaniu] oraz J. Hintikka (199*) [w przygotowaniu].

²⁰ Niewątpliwie także i ten pogląd Bocheńskiego stawia go w rząd uczniów J. Łukasiewicza, tak, iż nie będąc formalnym członkiem szkoły lwowsko-warszawskiej, jest jej kontynuatorem w dziedzinie badań historycznych nad logiką. W roku 1934 J. Łukasiewicz pisał: „Historię logiki trzeba pisać na nowo, a dokonać tego może jedynie historyk, który gruntownie opanował logistykę” (J. Łukasiewicz, *Z zagadnień logiki i filozofii. Pisma wybrane*, Warszawa 1961, s. 179). Na temat przynależności Bocheńskiego do szkoły lwowsko-warszawskiej nie ma zgodności wśród historyków filozofii. Bocheński sam nie zaliczał siebie do jej przedstawicieli. W roku 1993 mówił: „Pisałem wielokrotnie, że ani jednego wykładu mistrzów tej szkoły nie wysłuchałem. Nie jestem uczniem szkoły lwowsko-warszawskiej, ale mnie do niej zaliczają, bo ona wywarła na moje myślenie ogromny wpływ [...] W moich wspomnieniach, które napisałem dla prof. Woleńskiego, piszę, że mnie zaliczają do tej szkoły mówiąc, że jestem jej ostatnim przedstawicielem, ale że to nie jest całkiem słuszne” i dodawał innym razem: „Ja napisałem nowoczesną historię logiki jako pierwszy i nie zrobił tego nikt inny. Ale to tym gorzej dla tej szkoły!” (J. Bocheński, J. Kozak [maszynopis 1994], s. 45). Najważniejsze doświadczenia filozoficzne zebrał Bocheński w Ameryce, a źródło decydujące o jego filozoficznej konwersji i zbliżeniu do stylu filozofowania reprezentowanego przez szkołę lwowsko-warszawską (lecz dla niej nie wyłącznego) było inne.

Każdemu z wymienionych działów logiki można przyporządkować szereg pism Bocheńskiego²¹:

- logika formalna: np. *On Analogy, On the Categorical Syllogism* oraz prace podręcznikowe *Précis de la logique mathématique, Nove lezioni di logica simbolica*;
- logika stosowana: *The Logic of Religion, Was ist Autorität?* i inne;
- metodologia: *Die zeitgenössischen Denkmethode*;
- historia logiki: *Z historii logiki zdań modalnych, Formale Logik, Ancient Formal Logic*, edycje antycznych i średniowiecznych tekstów logicznych oraz szereg innych studiów;
- filozofia logiki: *Logic and Ontology, The Problem of Universals, On Philosophical Interpretation of Logic, The General Sense and Character of Modern Logic* i wiele innych.

Logika formalna jest w ujęciu Bocheńskiego nie tylko narzędziem myślenia, lecz także częścią filozofii²²; ma ten sam przedmiot, co ontologia i nie jest niczym innym jak ontologią uprawianą w sposób aksjomatyczny; razem z metodologią i semiotyką jest także ostatecznym kryterium racjonalności. „Logika formalna wyznacza granice naszego świata, poza którymi jest tylko nonsens”²³. Podobnie jak w filozofii, także i w dziedzinie logiki prowadzi Bocheński badania nad zagadnieniami szczegółowymi. Narzędzia logiki matematycznej stosuje do problematyki religii proponując w *Logice religii* nowy sposób uprawiania filozofii religii. Przeprowadza również logiczną analizę teodycei św. Tomasza w rozprawie *Gottes Dasein und Wesen*²⁴. Opracowuje matematyczno-logiczne pojęcie odpowiedzialności, pojęcie formalności systemu i celu oraz jako pierwszy jest autorem logiczno-matematycznej analizy analogii pojętej jako izomorfia.

Ojciec J. Bocheński zawsze mówił wyłącznie o nikłości swego dorobku naukowego. Czy ocena ta jest trafna? Przypuszczalnie niewielu się z nią zgodzi. Ojciec Bocheński od dawna ma trwałe miejsce w historii filozofii europejskiej, a jego *Formale Logik* będzie z pewnością jeszcze przez wiele lat jednym z najlepszych podręczników historii logiki. Był uznanym autorytetem. Miał opinię specjalisty i eksperta w wielu dziedzinach wiedzy. Był członkiem zagranicznym Polskiej Akademii Nauk, doktorem *honoris causa* nauk prawnych, nauk humanistycznych, matematyki i filozofii, członkiem honorowym wielu towarzystw filozoficznych i logicznych. W ciągu długiego życia otrzymał szereg nagród i odznaczeń na całym świecie. Był kilkakrotnie odznaczony za udział w kampaniach wojennych (m. in. Krzyżem Pamiątkowym Monte Cassino, Medalem Pamiątkowym Biskupa Polowego Wojsk Polskich, Złotą Odznaką Stowarzyszenia Polskich Kombatantów oraz medalem za udział w wojnie 1920 roku). Był również odzna-

²¹ Por. także D. Gabler (1987), s. 182.

²² Por. J. Bocheński (1988).

²³ J. Bocheński, J. Kozak (maszynopis 1994), s. 13.

²⁴ Por. również J. Bocheński (1989a).

czony Krzyżem Komandorskim Orderu „Polonia Restituta”, najwyższym polskim odznaczeniem państwowym. Jacek J. Jadacki napisał kiedyś o Bocheńskim, że jest to „chyba druga, obok Karola Wojtyły, wybitna osobistość współczesnego katolicyzmu polskiego”.

W referacie wygłoszonym 10 czerwca 1990 roku w Londynie przed Polskim Towarzystwem Naukowym na Obczyźnie Bocheński wyznał: „Jeśli zająłem się nauką, jeśli nawet wśród filozofów byłem zawsze obrońcą rozumu, to nie mimo tego, że jestem zakonnikiem, a właśnie dlatego, że nim jestem. Nie miałem zamiaru oddać się nauce. Gdy wstępowałem do zakonu, marzyłem o życiu misjonarza, ale zostałem filozofem, bo tak chcieli moi przełożeni. Niektórzy łaskawi dla mnie dziennikarze pisali, że mam wiele różnych stron — jako filozof, pisarz, kierowca samochodowy, pilot i Bóg wie co jeszcze, ale w moim własnym rozumieniu jestem i od 50 lat byłem stale najpierw i przede wszystkim katolickim zakonnikiem, dokładniej dominikaninem. Mojemu zakonowi zawdzięczam prawie wszystko, co zdziałiałem — między innymi ten drobny przyczynek, jaki zdołałem wnieść do nauki”²⁵.

Ojciec Józef (Innocenty Maria) Bocheński OP zmarł 8 lutego 1995 roku w klasztorze Albertinum we Fryburgu Szwajcarskim w wieku 93 lat.

Bibliografia prac J. Bocheńskiego

Bibliografia niniejsza zawiera wyłącznie publikacje Józefa Bocheńskiego cytowane w artykule. Wykaz pism (wybór) J. Bocheńskiego za lata 1932—1988 znajduje się w: J. M. Bocheński, *Autorität, Freiheit, Glaube. Sozialphilosophische Studien*, München-Wien 1988, s. 190-208. Najpełniejszą bibliografię dzieł Bocheńskiego podają J. Kozak i Z. Wolak: *Bibliography of the Works by Joseph (J. M.) Bocheński*, w: J. Kozak et al., eds, (199*) [w przygotowaniu].

Die Lehre vom Ding an sich bei Straszewski (1848—1921), w: *Studia Gnesnensia*, t. 3, Lwów 1932, s. 1-15, 1-106.

De cognitione existentiae Dei per viam causalitatis relate ad fidem catholicam, Poznań 1936.

Elementa logicae Graecae, Roma 1937.

Nove lezioni di logica simbolica, Roma 1938.

Z historii logiki zdań modalnych, Lwów 1938.

Sancti Thomae Aquinatis de modalibus opusculum et doctrina, „Angelicum”, Vol. 17, 1940, s. 180-218.

Europäische Philosophie der Gegenwart, Bern 1947.

La logique de Théophraste, Fribourg 1947.

Petri Hispani summulae logicales, Torino 1947.

On Analogy, „The Thomist”, Nr 11, 1948, s. 424-447.

²⁵ J. Bocheński (1994a), s. 341.

- On the Categorical Syllogism*, „Dominican Studies”, Nr 1, 1948, s. 35-57.
Précis de la logique mathématique, Bussum 1949.
Der sowjetrussische dialektische Materialismus, Bern 1950.
On Philosophical Interpretation of Logic. An Aristotelian Dialogue, „Dominican Studies”, Nr 3, 1950, s. 139-152.
Ancient Formal Logic, Amsterdam 1951.
*Die zeitgenössischen Denkmethode*n, Bern 1954.
Formale Logik, Freiburg/Br.-München 1956.
The Problem of Universals, w: I. M. Bocheński, A. Church, N. Goodman, *The Problem of Universals*, Norte Dame 1956, s. 33-54.
Die dogmatischen Grundlagen der sowjetischen Philosophie, Dordrecht-Holland 1959.
Wege zum philosophischen Denken. Einführung in die Grundbegriffe, Basel-Freiburg/Br.-Wien 1959.
The Logic of Religion, New York 1965.
Marxismus-Leninismus. Wissenschaft oder Glaube, München 1973.
Logic and Ontology, „Philosophy East and West”, Vol. 24, 1974, s. 275-292.
Was ist Autorität? Einführung in die Logik der Autorität, Freiburg 1974.
Joseph M. Bocheński [Selbstdarstellung], w: L. J. Pongratz, Hrsg., *Philosophie in Selbstdarstellungen*, Bd 1, Hamburg 1975, s. 11-36.
The General Sense and Character on Modern Logic, w: E. Agazzi, ed., *Modern Logic. A Survey*, Dordrecht 1980, s. 3-14.
Przeciw humanizmowi, „Kultura”, Nr 458, 1985, s. 27-41.
Zur Philosophie der industriellen Unternehmung, Zürich 1985.
Ku filozoficznemu myśleniu, Warszawa 1986.
The Concept of the Free Society, „The Monist”, Vol. 69, 1986a, s. 207-215.
Zur Ethik der Tierversuche, „Die Pharmazeutische Industrie”, Nr 48, 1986b, s. 219-222.
100 zabobonów. Krótki filozoficzny słownik zabobonów, Paryż 1987.
Co logika dała filozofii?, „Studia Filozoficzne”, Nr 6-7 (271-272), 1988, s. 7-13.
O nawrocie w filozofii, „Kultura”, Nr 494, 1988a, s. 135-138.
The Cracow Circle, w: K. Szaniawski, ed., *The Vienna Circle and the Lvov-Warsaw School*, Dordrecht-Boston-London 1989, s. 9-18.
Die fünf Wege, „Freiburger Zeitschrift für Philosophie und Theologie”, Nr 3 (36), 1989a, s. 235-265.
Podręcznik mądrości tego świata, Kraków 1992.
„Was ich glaube”, [maszynopis 1993].
Zarys historii filozofii, Kraków 1993.
Religious Hypothesis Revisited, w: P. Weingartner, ed., *Scientific and Religious Belief*, Dordrecht-Boston-London 1994, s. 143-149.
Wspomnienia, Kraków 1994a.
Gottes Dasein und Wesen. Mathematisch-logische Studien zur Summa Theologiae I, qq. 2-13, München 199* [w druku].
- J. Bocheński, J. Kozak, „Mistrz tych, co wiedzą. Rozmowy fryburskie”, [maszynopis 1994].
 J. Bocheński, G. Niemayer, *Handbuch des Weltkommunismus*, Freiburg/Br.-München 1958.
 J. Bocheński, J. Parys, *Między logiką a wiarą. Z Józefem M. Bocheńskim rozmawia Jan Parys*, Montricher 1988.

Wybrana literatura o J. Bocheńskim

Wykaz uwzględnia ważniejsze pozycje dotyczące życia i twórczości o. Józefa Bocheńskiego. Obszerną listę około tysiąca publikacji o Bocheńskim podaje J. Kozak: „Bibliography of the Works About Joseph (I. M.) Bocheński”, maszynopis 1997, 65 ss.

- AGASSI Joseph, *J. Bocheński's «Contemporary European Philosophy»*, w: J. Kozak *et al.*, eds, (199*) [w przygotowaniu].
- AGAZZI Evandro, *Bocheński's Conception of Logic*, w: J. Kozak *et al.*, eds, (199*) [w przygotowaniu].
- BALLESTREM Karl Graf, *Zum Philosophiebegriff J. M. Bocheński's*, w: J. Kozak *et al.*, eds, (199*) [w przygotowaniu].
- BENDIEK Johannes, *Scholastische und mathematische Logik*, „Franziskanische Studien”, Vol. 31, 1949, s. 31-48.
- BIAGI Marta, FERNANDEZ Marta, *Los tipos de dominacion Weberianos a la luz de la logica de Bocheński*, Buenos Aires 1983.
- BLAKELEY Thomas J., *J. M. Bocheński's Accomplishments as Philosophical Sovietologist*, w: H. Dahm, T. J. Blakeley, G. L. Kline, eds, *Philosophical Sovietology*, Dordrecht 1988, s. 11-51.
- BOCHEŃSKI Aleksander, *Józef-Franciszek-Emanuel Bocheński w zakonie Innocenty-Maria*, w: tenże, *Materiały do kroniki rodzinnej Bocheńskich*, Fryburg Szw. 1981, s. 77-104, 143-144.
- BOMBIK A., *Ojciec Profesor Józef Innocenty Maria Bocheński jako człowiek wiary*, „*Studia Philosophiae Christianae*”, Nr 2, 1995, s. 43-51.
- BORZYM Stanisław, *Szkoła lwowsko-warszawska a przedstawiciele innych kierunków filozoficznych w Polsce międzywojennej*, w: *Polska filozofia analityczna. Analiza logiczna i semantyczna w szkole lwowsko-warszawskiej*, Wrocław 1987, s. 43-67.
- *Filozofia polska 1900—1950*, Wrocław 1991.
- *Krytycy szkoły lwowsko-warszawskiej*, w: tenże, *Panorama polskiej myśli filozoficznej*, Warszawa 1993, s. 231-255.
- *Tło filozoficzne nauki polskiej. Od odzyskania niepodległości do Stalinowskiego pierwszego Kongresu Nauki Polskiej. Przegląd stanowisk*, Warszawa 1995.
- BRONK Andrzej, MAJDAŃSKI Stanisław, *Logika i wiara: intelektualne prowokacje Ojca Profesora J. M. Bocheńskiego*, „*W Drodze*”, Nr 5, 1992, s. 46-55.
- BURKHARDT Hans, *Bocheńskis Beitrag zur Geschichte der Logik*, w: O. Weinberger, P. Koller, A. Schramm, Hrsg., *Philosophie des Rechts, der Politik und der Gesellschaft. Akten des 12. Internationalen Wittgenstein Symposiums. 7. August bis 14. August 1987, Kirchberg am Wechsel (Österreich)*, Wien 1988, s. 304-311.
- *Bocheński as the Historian of Formal Logic*, w: J. Kozak *et al.*, eds, (199*) [w przygotowaniu].
- BYCHOVSKIJ B., *Partii v filosofii i filosofskij kamuflaż*, „*Kommunist*”, Nr 1, 1967, s. 122-128.
- CHRISTIAN W. A., *Bocheński on the Structure of Schemes of Doctrines*, „*Religious Studies*”, Vol. 13, 1977, s. 203-219.
- CZECH Alojzy, *Ojca Bocheńskiego uwagi o przedsiębiorstwie*, „*Przegląd Organizacji*”, Nr 3, 1989, s. 11-13.

- *Józefa M. Bocheńskiego analiza pojęcia systemu i celu*, w: K. Fabiańska, J. Rokita, red., *Rozwój przedsiębiorstwa*, Katowice 1991, s. 125-140.
- *Joseph M. Bocheński's Analysis of the System*, w: J. Kozak et al., eds, (199*) [w przygotowaniu].
- DAHME Helmut, *The Philosophical Works of Gustav Andreas Wetter S.J.*, w: H. Dahm, T. J. Blakeley, G. L. Kline, eds, *Philosophical Sovietology. The Pursuit of a Science*, Dordrecht-Holland 1988, s. 53-157.
- GABLER Dariusz, *J. M. Bocheński — logik, filozof*, w: W. Strzalkowski, red., *Filozofia polska na obczyźnie. (Prace Kongresu Kultury Polskiej pod patronatem Prezydenta R. P. Edwarda Raczyńskiego. Tom VI)*, Londyn 1987, s. 176-188.
- *Joseph M. Bocheński als Logiker und Philosoph*, w: J. Bocheński, *Über den Sinn des Lebens und über die Philosophie*, Freiburg-Basel-Wien-Zürich 1987, s. 7-20.
- *J. M. Bocheński als Logiker und Philosoph*, w: O. Weinberger, P. Koller, A. Schramm, Hrsg., *Recht-Politik-Gesellschaft. Berichte des 12. Internationalen Wittgenstein Symposiums. 7. August bis 14. August 1987, Kirchberg am Wechsel (Österreich)*, Wien 1988, s. 171-176.
- GARULLI Enrico, *L'assiomaticismo del discorso religioso secondo Joseph M. Bocheński*, „*Rivista di Filosofia Neoscholastica*”, Nr 67/3, 1975, s. 537-546.
- GLANVILLE John J., *Bocheński-Notre Dame-America. A Memoir*, w: J. Kozak et al., eds, (199*) [w przygotowaniu].
- GŁOMBIK Czesław, *Ludwik Ott i spuścizna pisarska Martina Grabmanna*, w: *Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego nr 799: Prace z Nauk Społecznych, T. 17: Folia philosophica 3*, 1986, s. 141-163.
- *Tomizm czasów nadziei. Słowiańskie kongresy tomistyczne Praga 1932—Poznań 1934*, Katowice 1994, 258 ss.
- *Józef M. Bocheński wobec tomizmu*, „*Przegląd Religioznawczy*”, Nr 1, 1996, s. 83-108.
- *Szkoła Lwowsko-Warszawska a polska filozofia katolicka lat międzywojennych*, w: *Studia slavica et humanistica in honorem Nullo Minissi*, Katowice 1997, s. 323-332.
- *Die Beziehungen J. M. Bocheńskis zur thomistischen Bewegung zwischen den Weltkriegen*, w: J. Kozak et al., eds, (199*) [w przygotowaniu].
- GOGACZ Mieczysław, *Tomizm w polskich środowiskach uniwersyteckich XX wieku*, w: S. Swieżawski, J. Czerkowski, red., *Studia z dziejów myśli Świętego Tomasza z Akwinu*, Lublin 1978, s. 335-350.
- GORCZYCA J., *Zabobon i etyka. O antyhumanizmie J. M. Bocheńskiego*, „*Przegląd Powszechny*”, Nr 9, 1990, s. 339-348.
- GROSSMANN Reinhard, *Bocheński on the Problem of Universals*, w: J. Kozak et al., eds, (199*) [w przygotowaniu].
- HERBUT Józef, *J. M. Bocheński's Conception of Philosophy of Religion*, w: J. Kozak et al., eds, (199*) [w przygotowaniu].
- „*J. Bocheńskiego koncepcja filozofii religii*”, [maszynopis 1996], 14 ss.
- HERSCH Jeanne, *J. M. Bocheński — Ein Denker unserer Zeit*, w: J. Kozak et al., eds, (199*) [w przygotowaniu].
- HINTIKKA Jakko, *History of Logic Before and After Bocheński*, w: J. Kozak et al., eds, (199*) [w przygotowaniu].
- HUND William B., *Joseph Bocheński's Ethics*, w: J. Kozak et al., eds, (199*) [w przygotowaniu].

- JADACKI Jacek J., „Philosophizing Sarmatian. A Chapter of the History of Polish Philosophy: Joseph M. Bochenski”, [maszynopis 1997], 12 ss.
- JACQUETTE Dale, *Bocheński on the Logic of Identity*, w: J. Kozak et al., eds, (199*) [w przygotowaniu].
- JAKUŠEVSKIJ I. T., *Cennye priznaniya odnogo iz našich «kritikov». (O «sovetologii» gospodina Bochenskogo)*, „Voprosy Filosofii”, Nr 10, 1964, s. 143-147.
- KAEMFERT M., *Logik und Linguistik der Religion. Zur Diskussion mit Bocheński*, „Linguistica Biblica”, Nr 7-8, 1971, s. 17-27.
- KALINOWSKI Jerzy, *La censure et les foncteurs modaux*, w: J. Kozak et al., eds, (199*) [w przygotowaniu].
- *Funktory modalne i cenzura*, w: J. Świderek, red., *Considerationes philosophicales. Prace ofiarowane Profesorowi Tadeuszowi Kwiatkowskiemu w 40-lecie pracy naukowej*, Lublin 199* [w druku].
- KLINE George L., *Discussions with Bocheński Concerning Soviet Marxism-Leninism, 1952—1985*, w: J. Kozak et al., eds, (199*) [w przygotowaniu].
- KOJ Leon, *Bocheński gegen die Logik der Entautorisierung*, w: J. Kozak et al., eds, (199*) [w przygotowaniu].
- KOZAK Jarosław, *Józef (Innocenty Maria) Bocheński (1902—1995)*, „Wiadomości”, Nr 293, 1995, s. 10-11, Nr 294, 1995, s. 5-6.
- *Mojemu zakonowi zawdzięczam prawie wszystko, co zdziałąłem*, „W Drodze”, Nr 262, 1995, s. 28-36.
- *Joseph (Innocent Maria) Bocheński (1902—1995)*, „Studies in East European Thought”, Vol. 49, 1997, s. 1-17.
- „Mit o zmartwychwstaniu Chrystusa? Uwagi na marginesie «Was ich glaube» J. Bocheńskiego”, [maszynopis 1995], 22 ss.
- „Ojciec Bocheński. Obrazy z pamięci”, [maszynopis 1996], 38 ss.
- „Bibliography of the Works about Joseph (I. M.) Bocheński”, [maszynopis 1997], 65 ss.
- *Archiwum Ojca Bocheńskiego*, „Kwartalnik Filozoficzny” T. 26, z. 1, 1998, s. 233-238.
- KOZAK Jarosław, WOLAK Zbigniew, *Bibliography of the Works by Joseph (I. M.) Bocheński*, w: J. Kozak et al., eds, (199*) [w przygotowaniu].
- KOZAK Jarosław et al., eds, *Joseph I. M. Bocheński: Life and Work*, A. Stanic Scientific Publishers 199* [w przygotowaniu].
- *Between Logic and Philosophy. Essays in Memory of Joseph I. M. Bocheński*, [w przygotowaniu].
- LASZLO Ervin, *The Second Sovietology*, „Studies in Soviet Thought”, Vol. VI, Nr 4, 1966, s. 274-290.
- LAUENER Henri, *Zeitgenössische Philosophie in der Schweiz*, Bern-Stuttgart 1984.
- LEKKA-KOWALIK, Agnieszka, *Bocheński on the Relations Between Science and Philosophy*, w: J. Kozak et al., eds, (199*) [w przygotowaniu].
- LOBKOWICZ Nicholas, *J. M. Bocheński the Teacher. Personal Reminiscence*, w: J. J. O'Rourke, T. J. Blakeley, F. J. Rapp, eds, *Contemporary Marxism. Essays in Honor of J. M. Bocheński*, Dordrecht-Boston-Lancaster 1984, s. 3-8.
- *The «Religious Hypothesis» once More Revisited: Some Remarks on I. M. Bocheński's Rationalism*, w: J. Kozak et al., eds, (199*) [w przygotowaniu].
- LUBAŃSKI M., *Laudatio*, „Studia Philosophiae Christianae”, Nr 2, 1991, s. 99-103.
- *Józefa Bocheńskiego ewolucja poglądów filozoficznych. Analiza przypadku indywidualnego*, „Studia Philosophiae Christianae”, Nr 2, 1995, s. 13-26.

- MAJDAŃSKI Stanisław, BRONK Andrzej, patrz: Bronk Andrzej, Majdański Stanisław (1992).
- MALATESTA Michele, *Bocheński's Latin and Italian Logical Works in the Roman Period (1934–1940)*, w: J. Kozak et al., eds, (199*) [w przygotowaniu].
- MARTIN Richard M., *On Ontology and the Province of Logic: Some Critical Remarks*, w: A. T. Tymieniecka, C. Parsons, eds, *Contributions to Logic and Methodology in Honor of J. M. Bocheński*, Amsterdam 1965, s. 272-289.
- McCALL Storrs, *A Semantics for Aristotle's Contingent Syllogisms, with Help from Father Bocheński*, w: J. Kozak et al., eds, (199*) [w przygotowaniu].
- McCARTHY David, *Soviets vs. «Soviet Scholasticism»*, „Studies in Soviet Thought”, Vol. 10, Nr 1, 1970, s. 41-49.
- McMULLIN Ernan, *The Problem of Universals*, „Philosophical Studies”, Vol. 8, 1958, s. 122-139.
- *Mathematical Logic*, „Philosophical Studies”, Vol. 9, 1959, s. 190-199.
- MITIN M. B., *Nekotorye napravlenija sovremennoj burżuaznoj ideologii i ich kritika*, Moskwa, „Znanie”, 1966.
- MORSCHER Edgar, *Joseph Maria Bocheński (geb. 1902). Logik der Religion*, w: E. Co-reth, W. M. Naidl, G. Pfligersdorffer, Hrsg., *Christliche Philosophie im Katholischen Denken des 19. und 20. Jahrhunderts*, Bd 3, Wien 1987, s. 341-352.
- MORSCHER Edgar, NEUMAIER Otto, *Joseph Maria Bocheńskis Leben und Werk*, Salzburg 1988, (wyd. drugie, zmienione 1990).
- *Joseph M. Bocheński: sein Leben und sein Werk*, w: J. Kozak et al., eds, (199*) [w przygotowaniu].
- MOSKAL Piotr, *Józefa Marii Bocheńskiego formalizacja «pięciu dróg» św. Tomasza z Akwinu. Analiza krytyczna*, „Roczniki Filozoficzne”, Vol. 44, Z. 1, 1996, s. 33-59.
- *Problem użyteczności logiki współczesnej w uprawianiu metafizyki. Uwagi metafizyka*, „Łódzkie Studia Teologiczne”, Nr 5, 1996a, s. 133-144.
- MUCK Otto, *Bocheńskis on the Rational Aspect of «Weltanschauung»*, w: J. Kozak et al., eds (199*) [w przygotowaniu].
- NEUMAIER Otto, MORSCHER Edgar, patrz: Morscher Edgar, Neumaier Otto (1988).
- NICOLACCI G., *Theologia e religione nell'assiomatico bocheniano*, „Theorein”, Nr 4, 1967, s. 227-235.
- NIEZNAŃSKI Edward, *Logical Analysis of Thomism. The Polish Programme that Originated in 1930's*, w: J. Srzednicki, ed., *Initiatives in Logic*, Dordrecht-Boston-Lancaster 1987, s. 128-155.
- *Formalizacyjne próby ustalenia logiko-formalnych podstaw stwierdzania pierwszych elementów relacji rozważanych w tomistycznej teodycei*, w: E. Nieznański, red., *W kierunku formalizacji tomistycznej teodycei*, Warszawa 1980, [s. 83-86: *J. M. Bocheńskiego propozycja naprawy rachunku Salamuchy*].
- NORKOWSKI Stefan M., *Kochał ojca, Ojczyznę i Boga Ojca*, „W Drodze”, Nr 6, 1995, s. 36-44.
- OLSZEWSKI T., *Ojciec Bocheński w Polsce — sprawozdania z jego odczytów w Warszawie*, „Studia Philosophiae Christianae”, Nr 2, 1988, s. 235-248.
- POLICKI Korneliusz, *Seminarium filozoficzne „Sempol” we Fryburgu szwajcarskim*, „Universitas”, Nr 61-62, 1995, s. 12-14.

- PUCIATO Ryszard, *Thomism and Modern Formal Logic. Remarks on the Cracow Circle*, „Axiomathes”, Nr 2, 1993, s. 169-191.
- RIVETTI-BARBÓ Francesca, *Bocheński on the Antinomy of the „Liar” and on Gödel’s Theorems: Logico-Philosophical Remarks*, w: J. Kozak et al., eds, (199*) [w przygotowaniu].
- ROSS J. F., *A Critical Analysis of the Theory of Analogy of St. Thomas Aquinas*, [Dysertacja], Brown University, 1965.
- SEGER Peter, *J. M. Bocheński — Sowjetologe aus Menschlichkeit*, w: J. Kozak et al., eds, (199*) [w przygotowaniu].
- SEIDL Horst, *Die „sacra doctrina” bei Thomas v. Aquin (S. Th. I qu. 1). Epistemologische Reflexion im Anschluss an J. Bocheński*, w: J. Kozak et al., eds, (199*) [w przygotowaniu].
- SENGER Harro von, *China and Neo-Thomism. The Critique of J. M. Bocheński in the PRC*, „Studies in Soviet Thought”, Vol. 30, 1985, s. 165-176.
- *Die Chineser und der Neuthomismus. Zur Bocheński-kritik in der Volksrepublik China*, w: E. Gössmann, G. Zobel, Hrsg., *Das Gold im Wachs*, München 1988, s. 465-484.
- SIWEK Paweł, *Katolicycy filozofowie i psychologowie polscy za granicą 1939—1964*, w: *Sacrum Poloniae Millennium. Rozprawy-szkice-materiały historyczne*, Tom XI, Rzym 1965, s. 68-73.
- STRÓŻEWSKI Władysław, *O. Profesor Józef Maria Bocheński (30 VIII 1902 — 8 II 1995)*, „Kwartalnik Filozoficzny”, T. 23, z. 1, 1995, s. 5-14.
- ŚWIĘTORZECKA-LACHOWICZ Kordula, *Formalizacja tomistycznej teodycei w wykonaniu O. J. M. Bocheńskiego*, „Studia Philosophiae Christianae”, Nr 2, 1995, s. 27-33.
- *«Quinque viae» w formalizacji o. J. M. Bocheńskiego z 1989 roku*, w: J. Perzanowski, C. Gorzka, red., *Filozofia/Logika: Filozofia Logiczna 1994*, Toruń 1995a, s. 233-254.
- TYMIENIECKA Anna-Teresa, *A Man Who Did Not Fear the Truth*, w: J. Kozak et al., eds, (199*) [w przygotowaniu].
- WALLACE William A., *Bocheński’s Logic and Quine’s Ontology: A Retrospective View*, w: J. Kozak et al., eds, (199*) [w przygotowaniu].
- WEINBERGER Otta, *J. M. Bocheńskis Theorie der Autorität. Skeptische Bemerkungen*, w: J. Kozak et al., eds, (199*) [w przygotowaniu].
- WOLAK Zbigniew, *Neotomizm a szkoła lwowsko-warszawska*, Kraków 1993.
- *Kilka uwag o filozofii nauki O. J. M. Bocheńskiego*, w: S. Wszolek, red. *Przestrzenie księdza Cogito. Księga Pamiątkowa ku czci ks. Prof. Michała Hellera w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Tarnów 1996, s. 163-188.
- WOLAK Zbigniew, KOZAK Jarosław, patrz: Kozak Jarosław, Wolak Zbigniew (199*) [w przygotowaniu].
- WOLENSKI Jan, *Filozoficzna szkoła lwowsko-warszawska*, Warszawa 1985.
- *O. J. M. Bocheński i szkoła lwowsko-warszawska*, „Ruch Filozoficzny”, T. 47, Nr 1, 1990, s. 42-47.
- *Mathematical Logic in Poland 1900—1939: People, circles, institutions, ideas*, „Modern Logic”, Nr 5, 1995, s. 363-405.
- *Ontologia w Kole Krakowskim*, w: *Logika i metafizyka*, Tarnów-Kraków 1995, s. 85-94.
- ŻABSKI E., *Kilka uwag o Bocheńskiego logice religii*, „Ruch Filozoficzny”, T. 50, Nr 1, 1993, s. 64-69.

**Józef (Innocenty Maria) Bocheński: In Search of a Rational Order of the World
(On the Third Anniversary of Bocheński's Death)**

The article reviews the output of the Swiss-Polish philosopher, Józef (Innocenty Maria) Bocheński. In addition to his biography and a presentation of his philosophical views, his criticism of communism and the conception of logic and its history are discussed. Bocheński was an internationally renowned historian of logic. His *Formale Logik* (1956, English 1961) was the first history of logic offered from the point of view of mathematical logic. Although himself an opponent of Marxism, Bocheński wrote a study on Marxism-Leninism. His book *Der sowjetische dialektische Materialismus (DIAMAT)* (1950, English 1963) has become a classical introduction to the communist ideology. Bocheński's main contributions to systematic philosophy are contained in: *Logic of Religion* and *Was ist Autorität?*